

Jacek Emil Szczepański
Muzeum Historyczne w Legionowie

Niemieckie wojska okupacyjne na Mazowszu 1915–1918

Abstrakt: Podczas okupacji niemieckiej 1915–1918 Sztab Generalny Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego tworzył nadrzędną strukturę w stosunku do niemieckiego Zarządu Cywilnego GGW. Wytyczne sztabu realizowało jedenaście gubernatorstw wojskowych, a ich zwierzchnicy *de facto* nadzorowali działania administracji lokalnej. Sprawując władzę, posługiwali się batalionami landszturmu, które tworzyły trzon wojsk okupacyjnych. Na ziemiach polskich sztab GGW utrzymywał rodzaj frontu wewnętrznego, który istniał przez całą okupację, nawet po ogłoszeniu Aktu 5 listopada 1916 r.

Słowa kluczowe: I wojna światowa, okupacja niemiecka, Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, gubernatorstwa wojskowe, bataliony landszturmu.

Abstract: During the German occupation of 1915–1918 the General Staff of the General Government of Warsaw established the structure superior to the German Civil Administration of the GGW. Guidelines of the Staff were followed by eleven military governments, and their superiors *de facto* supervised operations of the local authorities. Military governments used *Landsturm* troops that formed the core of the occupation army. In the Polish territory, the Staff of the GGW maintained a kind of internal front throughout the whole occupation period, even after the declaration of the 5th November Act of 1916.

Keywords: First World War, German occupation, General Government of Warsaw, Military Governments, *Landsturm* battalions.

Militarne aspekty okupacji niemieckiej na Mazowszu podczas I wojny światowej to zagadnienie nieczęsto poruszane w literaturze historycznej. Do tej pory wielu opracowań doczekał się przebieg działań wojennych z lat 1914–1915, a także cywilny wymiar okupacji dotyczący życia politycznego i społeczno-kulturalnego.

Natomiast na uboczu naukowych dociekań pozostaje problem oddziaływania niemieckiego okupacyjnego aparatu wojskowego. Wydaje się, że nadzorował on przestrzeń publiczną w znacznie większym stopniu, niż przyjęło się sądzić. Władze niemieckie dysponowały jednostkami wojskowymi, tajną policją i żandarmerią, organizowały wielostopniowy system kontroli wewnętrznej i eksploatacji gospodarczej, zwalczały organizacje konspiracyjne. Pozostając w cieniu władz cywilnych, w zasadzie decydowały o charakterze okupacji.

Geneza wojskowych struktur okupacyjnych na Mazowszu sięga końca kampanii letniej 1915 r., prowadzonej m.in. na ziemiach Królestwa Polskiego. Po odsunięciu się frontu niemiecko-rosyjskiego na Wschód cesarz Wilhelm II polecił utworzyć 24 VIII 1915 r. Cesarsko-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie (GGW). Był to obszar obejmujący północno-zachodnią część Królestwa Polskiego zajęta przez armię niemiecką¹. Na jego czele stanął zdobywca twierdz w Antwerpii i Nowogiejorgijewsku (Modlinie), gen. piechoty Hans Hartwig von Beseler (1850–1921)². Obszarowi okupacji została nadana nowa struktura administracyjna reprezentowana przez Zarząd Cywilny GGW oraz militarna ze Sztabem Generalnym GGW z siedzibą w Warszawie. Na czele sztabu stał szef Sztabu Generalnego, któremu początkowo podlegały dwa oddziały: A – dowodzenia (operacyjny) i B – kwatermistrzowski³. Te z kolei dzieliły się na wydziały, sekcje i stanowiska samodzielnych oficerów referentów. Funkcję szefa sztabu pełnili: gen. mjr Max von der Esch (do listopada 1916 r.), od końca 1916 r. płk Wachs i od 9 IV 1917 r. do końca okupacji – ppłk/płk William von Nethe (1867–1942)⁴. W 1916 r., po ogłoszeniu Aktu 5 listopada, Sztab Generalny GGW rozszerzono o Oddział C (*Abteilung Polnische Wehrmacht*), zajmujący się organizacją i wyszkoleniem armii polskiej.

W pierwszych tygodniach okupacji władze niemieckie podzieliły obszar GGW na 11 mniejszych gubernatorstw wojskowych z dowództwami w Częstochowie, Ciechanowie (13 IV 1916 r. przeniesiono je do Mławy)⁵, Grodzisku (od

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Kaiserliches Deutsches Generalgouvernement Warschau 1915–1918 [Cesarsko-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie – Ces.-Niem. Gen.-Gub. Warsz.], 90, Die Verwaltungsbezirke des Kais[erlich] Deutschen Generalgouvernements Warschau [Powiaty administracyjne Cesarsko-Niemieckiego General-Gubernatorstwa Warszawskiego], Maßstab 1 : 750 000, 1915.

² A. Stempin, *General-pułkownik Hans Hartwig von Beseler – generalny gubernator warszawski w latach 1915–1918*, „Dzieje Najnowsze” 2011, nr 3, s. 21–34.

³ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Mikrofilmy obce, M 561/1, Bundesarchiv Militärarchiv, Nachlass Hans Hartwig von Beseler, Leitung der gesamten Dienstgeschäfte, 9 XII 1916, k. 41.

⁴ 27 I 1918 r. ppłk W. Nethe awansował do stopnia pułkownika Sztabu Generalnego. Por. „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau”, 5 II 1918, Nr. 88, s. 510. Po opuszczeniu GGW w listopadzie 1918 r. objął stanowisko szefa sztabu Grupy Armii „Kijów” (już jako generał major).

⁵ *Verlegung des Militärgouvernements Ciechanow nach Mlawka und Ernennung eines neuen Militärgouverneurs*, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau”, 15 IV 1916, Nr. 21, s. 137.

15 X 1917 r. w Skierniewicach)⁶, Kaliszu, Łomży, Łodzi, Łukowie, Siedlcach, Sierpcu (od 20 X 1915 r. w Płocku)⁷, Warszawie (bez określenia „wojskowe”) i Włocławku. Sześć spośród nich obejmowało zasięgiem ziemie należące do szeroko rozumianego Mazowsza, co obrazuje tabela poniżej.

Tabela 1. Gubernatorstwa wojskowe na Mazowszu i ich gubernatorzy w latach 1915–1918

Gubernatorstwo Wojskowe (<i>Militärgouvernement</i>)	Gubernator wojskowy (<i>Militärgouverneur</i>)
Wojskowe Gubernatorstwo Ciechanów (Mława)	gen. mjr Krebs (do 5 IV 1916) gen. por. Friedrich von Loos (od 5 IV 1916 do 10 I 1918) gen. por. von Heuduck (od 10 I 1918 do XI 1918)
Wojskowe Gubernatorstwo Grodzisk (Skierniewice)	gen. mjr armii wirtemberskiej von Breuning gen. por. baron von Kap-Herr
Wojskowe Gubernatorstwo Łomża	gen. por. armii bawarskiej von Staudt gen. por. armii bawarskiej Paul (od 10 IV 1917)
Wojskowe Gubernatorstwo Siedlce	gen. por. von Wallenberg (od 19 X 1915) gen. mjr baron von Zedlitz und Leipe (od 29 I 1917)
Wojskowe Gubernatorstwo Sierpc (Płock)	plk baron von Wangenheim (gen. mjr od 15 VII 1918)
Gubernatorstwo Warszawskie	gen. piechoty von Etdorf (od 18 VIII 1915) gen. por. von Kehler (od 27 I 1918)

Zestawienie własne na podstawie: AAN, „Übersicht über die Stäbe der Militärgouvernements im Generalgouvernement Warschau”, 1915–1916; AAN, „Personalliste der Stäbe des Generalgouvernements und der Militärgouvernements”, 1916–1917; AGAD, „Übersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen”, 1916; BN, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau”, 1915–1918; „Deutsche Warschauer Zeitung” 1915–1918.

Najwyższą władzę na obszarze gubernatorstw wojskowych sprawowali gubernatorzy, którzy zajmowali etat służbowy generała brygady. Ich podstawowym zadaniem było utrzymanie spokoju, porządku i bezpieczeństwa. Gubernatorów wyposażono w kompetencje dyscyplinarne dowódcy dywizji. W codziennej pracy posługiwali się własnymi sztabami⁸. Ich pierwsze struktury organizacyjne zostały zatwierdzone przez Ministerstwo Wojny na początku października 1915 r. Początkowo etat sztabu obejmował od 9 do 11 stanowisk oficerskich⁹; poza gubernatorem i jego adiutantem były także

⁶ „Kreisblatt für den Kreis Skierniewice” [„Tygodnik Urzędowy dla Powiatu Skierniewickiego”], 18 X 1917, Nr. 42, s. 6.

⁷ *Verlegung des Militärgouvernements Sierpc*, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau”, 25 X 1915, Nr. 4, s. 21.

⁸ *Das Generalgouvernement Warschau. Eine Bilderreihe aus der Zeit des Weltkrieges*, Hrsg. Kaiserlich Deutschen Generalgouvernement Warschau, Oldenburg 1918.

⁹ Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg, zespół RH 18 – Chefs des Heeresarchive [Szef Archiwów Wojsk Lądowych], teczka 210, Stärkenachweisung für den Stab eines Militärgouverneurs im Bereich des Generalgouvernements Warschau, Warschau 19 X 1915.

etaty dla szefa sztabu, szefa służby lekarskiej, weterynaryjnej oraz radców sądu wojennego. Liczba poszczególnych urzędników zależała od wielkości i znaczenia danego gubernatorstwa. Najbardziej rozbudowaną i złożoną strukturę miało Gubernatorstwo Warszawskie, które stanowiło jednocześnie siedzibę władz centralnych GGW. Pod koniec 1915 r. sztaby gubernatorstw rozszerzono o etaty wojskowego pastora ewangelickiego, kapelana katolickiego oraz dowódcy odcinka ochrony Centralnego Urzędu Policji (Z.St. – *Zentralpolizeistelle Warschau*). Ten ostatni dysponował szerokimi kompetencjami w sztabie gubernatorstwa. Kierował pracą powiatowych agentur terenowych, przechwytywał tajne dokumenty i broń, rozpracowywał organizacje konspiracyjne, analizował raporty z linii kordonu wewnętrznego. Oficerowie Z.St. operacyjnie podlegali kpt. Felixowi Stitzerowi (z zawodu prokuratorowi Rzeszy). Kierował on Centralnym Urzędem Policji, który był jednym z wydziałów Sztabu Generalnego GGW w Warszawie. Natomiast organizacyjnie oficerowie zostali przydzieleni do sztabów 11 gubernatorstw. Centralny Urząd Policji prowadził działalność wywiadowczą, walkę ze szpiegostwem i nadzór polityczno-policyjny nad ludnością. Organizował pracę policji politycznej (*Politische Polizei*) oraz tajnej policji polowej (*Geheime Feldpolizei*). Jego strukturami zarządzali oficerowie rezerwy i landwery, często wywodzący się ze środowisk prawniczych. Urząd kontrolował obszar okupacji za pomocą 11 odcinków policyjnych. Terytorialnie odpowiadały one powierzchni poszczególnych gubernatorstw wojskowych.

Tabela 2. Dowódcy odcinków ochrony Centralnego Urzędu Policji na Mazowszu 1915–1918

Dowódca odcinka (Abschnittsführer)	Odcinki Centralnego Urzędu Policji (Polizeiabschnitt der Zentralpolizeistelle Warschau)
kpt. rez. Peiker kpt. landwery Oelze (od 20 VI 1917)	V odcinek – Wojskowe Gubernatorstwo Płock
por. rez. Friedersdorff (do 20 V 1917) kpt. landwery Beyer (od 20 V 1917 do 12 IX 1918) rtm. rez. Lüders (IX–XI 1918)	VI odcinek – Wojskowe Gubernatorstwo Mława
kpt. rez. Schreiber (1916) kpt. rez. Rogge kpt. Fuchs (od 21 IV 1917)	VII odcinek – Wojskowe Gubernatorstwo Łomża
kpt. rez. Dullien (do 21 IV 1917) kpt. Friedersdorff (od 29 VI 1917)	VIII odcinek – Gubernatorstwo Warszawa
kpt. landwery armii saksońskiej Kraner	IX odcinek – Wojskowe Gubernatorstwo Skierniewice
kpt. landwery Caspari	X odcinek – Wojskowe Gubernatorstwo Siedlce

Zestawienie własne na podstawie: AGAD, „Personalliste der Stäbe des Generalgouvernements und der Militärgouvernements”, 1916–1917; BN, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 1915–1918; AAN, „Adressenverzeichnis der Offiziere, Beamten usw. der Truppen, Behörden, Formationen usw. der ehemaligen General-Gouvernements Warschau”, 1920.

Sztaby wojskowe gubernatorstw tworzyły pośredni szczebel dowodzenia pomiędzy Sztabem Generalnym GGW w Warszawie a wojskami rozlokowanymi w terenie – głównie batalionami landszturmu i szwadronami jazdy. Gubernatorzy organizowali całość życia wojskowego na podległym sobie obszarze, w zasadzie nie sprawowali władzy cywilnej. Odpowiadając jednak za bezpieczeństwo, wydawali zarządzenia władzom administracyjnym – szefom powiatów, burmistrzom i wójtom. Po objęciu władzy gen. Beseler przygotowywał dla cesarza Wilhelma II początkowo kwartalne, a od 1917 r. półroczne sprawozdania z sytuacji wewnętrznej w GGW („Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau”). Do każdego z nich dodawał kilka załączników, z których pierwszy zawierał szczegółowe wykazy jednostek wojskowych i ich dyslokację we wszystkich gubernatorstwach, tj. „Übersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen” („Przegląd władz wojskowych i oddziałów zlokalizowanych na terenie Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego”). Dane te zestawiali szefowie wydziału Ia w sztabie GGW. Kwerenda archiwalna pozwoliła odnaleźć osiem takich załączników, które jako jedyne były opatrzone klauzulą „tajne”¹⁰. Z ich analizy wynika, że przez cały okres 1915–1918 trzon sił okupacyjnych na Mazowszu tworzyła piechota landszturmu. W systemie mobilizacji była to ostatnia, czwarta siła składowa armii niemieckiej po armii czynnej, rezerwie i landwerze. Jako „formacja głębokich rezerw” składała się z żołnierzy najstarszych wiekiem, najczęściej II powołania od 39 do 45 lat, już nienadających się do służby frontowej¹¹. Najwięcej batalionów stacjonowało w GGW na przełomie 1915 i 1916 r. Zostały one przysłane przez zastępcze dowództwa generalne śląskiego VI Korpusu i poznańskiego V Korpusu. W powyższych jednostkach znaczący procent stanowili żołnierze pochodzenia polskiego, którzy często byli kierowani do kancelarii batalionów. Prowadzili tu w imieniu dowództwa korespondencję urzędową z polskimi gminami i firmami.

Pod koniec 1916 r. pododdziały landszturmu tworzyły oprawę wojskową i zarazem zabezpieczenie porządkowe uroczystości ogłoszenia Aktu 5 listopada, który powoływał samodzielny twór państwowy – Królestwo Polskie. Generałowie-gubernatorzy – austro-węgierski i niemiecki – ogłosili wówczas w imieniu cesarza proklamację powstania państwa polskiego na ziemiach „rosyjskiemu panowaniu wydartych”. Deklaracja ogólnikowo zapowiadała utworzenie, w oparciu o terytorium Królestwa Polskiego, „samoistnego

¹⁰ Na początku lat dwudziestych XX w. polscy historycy i archiwiści uznali sprawozdania Beselera za wartościowe źródło do dziejów okupacji niemieckiej. Już wówczas podkreślali duże trudności w dotarciu do ich kompletu. Por. S. Chmielewski, *O t.zw. „Berichtach” v. Beselera i v. Kriesa*, „Drogi Polski” 1923, nr 3, s. 108; J. Stojanowski, *Registratury b. władz okupacyjnych*, „Przegląd Historyczny” 1928, t. XXVII, s. 289.

¹¹ J. Szczepański, *Landszturm w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918. Formacja głębokich rezerw*, Warszawa 2012, s. 142–143.

państwa polskiego z dziedziczną monarchią i w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami”, ale co znamienne, nie państwa „niepodległego”, tylko „samoistnego”. Na polecenie gubernatorów wojskowych landszturmiści mieli przeciwdziałać ewentualnemu zakłócaniu uroczystości ogłoszenia aktu, np. w Garwolinie żołnierze Batalionu Piechoty Landszturmu „Striegau” (VI, 21) utworzyli szpaler, a nawet wystawili kompanię honorową.

Charakterystykę niemieckich wojsk okupacyjnych na Mazowszu należy rozpocząć od Gubernatorstwa Wojskowego Łomża. Jednostki tu stacjonujące pełniły zadania nie tylko o lokalnym charakterze, lecz także funkcje istotne dla całego GGW. Wynikały one m.in. z utworzenia na obszarze gubernatorstwa łomżyńskiego polowej pozycji umocnionej na Narwi (*Narewstellung*) oraz linii kordonu wewnętrznego (*Sperrlinie*), biegnącej również wzdłuż tej rzeki. Polegały ponadto na ochronie granicy gubernatorstwa z Cesarstwem Niemieckim od północy i obszarem Naczelnego Dowódcy na Wschodzie (*Oberbefehlshaber Ost*).

Wspomniane umocnienia polowe wybudowane wzdłuż Narwi były częścią dłuższej pozycji obronnej: *Weichsel-Narew Fluss Stellung*. Składała się ona z trzech głównych sektorów: odcinka wiślanego, Przedmościa Warszawskiego (*Brückenkopf Warschau*) oraz odcinka północnego – wzdłuż Narwi i Biebrzy. Jej zadaniem była osłona przepraw mostowych oraz stworzenie dodatkowej, inżynieryjnie przygotowanej linii obrony kierunku berlińskiego od wschodu. Pozycja przedzielała obszar Mazowsza wzdłuż Narwi i Wisły do granicy z austro-węgierskim obszarem okupacyjnym (na Pilicy). Geneza umocnień sięgała jesieni 1915 r., kiedy sztab GGW przystąpił do ich projektowania, a jego oficerowie odbyli studia terenowe¹². Stan zachowania dokumentów nie pozwala precyzyjnie odtworzyć zakresu prac fortyfikacyjnych prowadzonych na pozycji Narwi. Wiadomo jedynie, że w tym celu w sztabach dwóch gubernatorstw: łomżyńskiego i warszawskiego utworzono kilka dodatkowych etatów dla oficerów z korpusu saperów i artylerii pieszej. Tak rozbudowana struktura sztabów wyróżniała je na tle pozostałych gubernatorstw wojskowych. Oficerowie nadzorowali budowę okopów i schronów, zakładanie przeszkód drutowych, wytyczali stanowiska polowe dla artylerii. Na obszarze gubernatorstwa łomżyńskiego na czele saperów stał ppłk Kersten, natomiast artylerią pieszą dowodził ppłk Polstorff, a następnie kpt. hr. von Nostitz, oficer zawodowy oddelegowany z Pułku Gwardii Artylerii Pieszej w Spandau¹³. Kierowali oni robotami fortyfikacyjnymi wykonywanymi głównie przez garnizonowe

¹² AAN, Mikrofilmy obce, M 561/2, Bundesarchiv Militärarchiv, Nachlass Hans Hartwig von Beseler, Befestigungen, Grenzen 1915–1916; Ergebnis der Erkundung der Flussstellung durch den General der Flussartillerie, den General der Pioniere und den Generalstabsoffizier des Generalgouvernements, Warschau 23 XI 1915, k. 17–18.

¹³ *Garde Fußartillerie Regiment*, w: *Rangliste des aktiven Dienststandes der Königlich Preussischen Armee. Nach dem Stande vom 6. Oktober 1913*, Berlin 1913, s. 479.

kompanie saperów nr 256, 257 i 278. Głównym oddziałem prowadzącym prace na odcinku ostrołęckim była 257 Garnizonowa Kompania Saperów, która wykorzystywała tu także ludność cywilną. W marcu 1916 r. dowódca saperów pozycji narwiańskiej w Ostrołęce (*Pionier Kommandeur Narewstellung 1/2*) kierował robotami czasowo tu oddelegowanej 2 Kompanii Saperów Landszturmu XII Korpusu Armii. Transport materiałów zapewniały wówczas chłopskie podwozy przymusowo ściągnięte przez Niemców oraz 411 Armijną Kolumna Taborowa zakwaterowana na stałe w Ostrołęce.

W latach 1916–1918 przez obszar Wojskowego Gubernatorstwa Łomża wzdłuż Narwi biegła także linia kordonu wewnętrznego. Władze niemieckie wytyczyły ją w styczniu 1916 r. wzdłuż Biebrzy, Narwi i dalej przez centralne obszary Mazowsza aż do granicy z Austro-Węgrami w Zagłębiu Dąbrowskim. Celem kordonu, z punktu widzenia władz niemieckich, była potrzeba kontroli ruchu ludności pomiędzy granicą Rzeszy i obszarem Naczelnego Dowódcy na Wschodzie, głównie pod kątem zwalczania dezercji, działalności konspiracyjnej i szpiegostwa. Warty kordonowe przeciwdziałały przemytowi broni oraz towarów ujętych w wykazie Centrali Surowców Wojennych (*Kriegsrohstoffstelle*), głównej instytucji dokonującej rabunku surowców na ziemiach polskich.

Funkcję inspektora całej linii kordonowej pełnił w 1918 r. mjr piechoty landwery Giesel, dowódca 2 Batalionu Piechoty Landszturmu „Schroda” (V, 18)¹⁴. Kordon podzielono na odcinki, które zostały obsadzone przez poszczególne kompanie tego batalionu. I tak Ostrołęka i Łomża podlegały bezpośrednio komendzie odcinka Łomża (*Abschnittskommando der Sperrlinie Lomza*), którego w latach 1916–1918 strzegli żołnierze 2 kompanii wspomnianego wyżej batalionu z wielkopolskiej Środy. Większość z nich dobrze знаła język polski. Szeregowi zostali przeszkoleni przez służby celne. Byli także nadzorowani przez oficerów Centralnego Urzędu Policji i przeszli specjalne kursy kontrwywiadowcze. Zakres ich obowiązków wykraczał poza tradycyjne zwalczanie przemytu. Obejmował również zatrzymywanie osób posiadających fałszywe dokumenty, nielegalną broń czy zakazaną literaturę polityczną. Żołnierze wystawiali warty przy mostach, patrolowali brzegi Narwi, przystanie dla parostatków i miejsca postoju flisaków. Ich rekwizycje pogłębiały stan ubóstwa na Mazowszu, przez co budzili strach i niechęć miejscowej ludności. Na linii kordonu wielokrotnie zdarzały się przypadki użycia broni, np. wartownik w Łowiczu postrzelił kobietę przechodzącą przez Bzurę w niedozwolonym miejscu. Kordon umożliwiał niemieckiej administracji szykany i piętrzenie trudności, m.in. z powodu braku przepustek nie doszła do skutku jedna z wycieczek rowerowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego do Płocka¹⁵.

¹⁴ *Veränderungen zur Personalliste Nr. 1154*, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau”, 5 IX 1917, Nr. 73, s. 440.

¹⁵ T. Gumiński, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, w: *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 313.

Na początku 1918 r. dowództwo linii otrzymało dodatkowych ludzi i sprzęt pływający po rozwiązanej Flotylli Wiślanej¹⁶.

Najważniejszą formę wewnętrznego zabezpieczenia wojskowego wszystkich mazowieckich gubernatorstw, niezależnie od linii kordonowej i polowej pozycji umocnionej, tworzyły tzw. obszary ochrony wewnętrznej (*Abschnitt*). Poszczególni gubernatorzy wydzielali zazwyczaj kilka (najczęściej 3–4) takich obszarów, które często pokrywały się z obszarami powiatów. W terenie składały się z komendantur miejscowych (*Ortskommandantur*). Były to ośrodki zabezpieczenia wojskowego niższego szczebla, tworzone najczęściej w mniejszych miastach i większych wsiach gminnych. Dalej dzieliły się one na stałe posterunki i ruchome patrole, które wystawiali żołnierze landszturmu i zandarmerii. Ich załogi egzekwowały od ludności realizację rozporządzeń władz okupacyjnych. Na czele komendantur stali najczęściej dowódcy kompanii lub plutonów. Natomiast komendanturami w większych miastach zarządzali dowódcy batalionów landszturmu. Do zadań komendantur należała realizacja przepisów bezpieczeństwa wewnętrznego, m.in. wystawianie za opłatą przepustek umożliwiających przekraczanie kordonu i granic miast, a także wspieranie bezwzględnej rekwizycji żywności i towarów, nadzorowanie sekwestru artykułów rolnych, patrolowanie miejscowości, organizacja pracy pododdziałów grobownictwa wojennego, wyznaczanie przymusowych podwódcywilnych dla wojska itp.

W Łomży funkcje wartowniczo-patrołowe pełnił Garnizonowy Batalion „Soldau”, dowodzony przez mjr. Kubascha. Była to jednostka złożona ze starszych roczników mężczyzn, którzy w macierzystym garnizonie w Działdowie ponosili ciężar służby wartowniczej. Batalion stacjonował w Łomży w pocarskich koszarach położonych przy Szosie Śniadowskiej. W 1918 r. został wzmocniony przez pododdział lekkich karabinów maszynowych – IMG 08/15. Wyposażono go w broń po zlikwidowanym przez Ministerstwo Wojny Oddziale Szkolnym Karabinów Maszynowych z Rembertowa¹⁷.

Za zabezpieczenie militarne Ostrołęki i okolic odpowiadała Komendantura Miejskowa Ostrołęka (*Ortskommandantur Ostrolenka*). Jej komendantem mianowano mjr. Hesberga, dowódcę Zapasowego Batalionu Piechoty Landszturmu „Eberswalde” (III, 28)¹⁸. Dowodził on żołnierzami zmobilizowanymi z okolic Eberswalde, miasta położonego na północny wschód od Berlina. Zadaniami podległej mu komendantury były: kontrola ruchu osobowego na stacji

¹⁶ *Sperrlinie*, w: H. Beseler, *9. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. April 1918 bis 30. September 1918*, Warschau 13 X 1918, s. 7.

¹⁷ *Dienstbetrieb und Truppenausbildung*, w: H. Beseler, *9. Bericht des Generalgouverneurs...*, s. 4.

¹⁸ AAN, Mikrofilmy obce, M 561/1, Nachlass Hans Hartwig von Beseler, Personalliste der Stäbe des Generalgouvernements und der Militärgouvernements, Warschau 23 X 1916, s. 18.

kolejowej w Ostrołęce, patrolowanie kolejek leśnych oraz mostów na Narwi. Landszturmiści uczestniczyli w różnego rodzaju rekwizycjach, współpracowali z żandarmerią w zwalczaniu działalności Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). Poszczególne kompanie batalionu „Eberswalde” były wysyłane do okolicznych miejscowości, gdzie tworzyły rotacyjne załogi okupacyjne, m.in. w Krasnosielcu, Grabowie czy też w Komendanturze Miejskowej w Myszynie. Tu kierowały one m.in. pododdziałami grobowniczymi formowanymi z wojska i robotników cywilnych.

Gubernatorstwo łomżyńskie od zachodu graniczyło z Gubernatorstwem Wojskowym Mława. Naczelnym zadaniem jego dowództwa, poza utrzymaniem bezpieczeństwa wewnętrznego, była ochrona granicy z Cesarstwem Niemieckim. Zabezpieczenie militarne tworzyły tu przede wszystkim piechota landszturmu i rotacyjnie pododdziały kawalerii, m.in. sztab i $\frac{1}{4}$ 1 Szwadronu Landwery III KA¹⁹. Zakwaterowano je w dawnych carskich zespołach koszarowych w Ciechanowie, Przasnyszu i w Obozie Kulniewa koło Mławy (w Wólce). Z pododdziałów landszturmu przez całą okupację niemiecką w Ciechanowie stacjonował Batalion Piechoty Landszturmu „Neufahrwasser” (XVII, 8). Jednostka została zmobilizowana w październiku 1914 r. przez Zastępcze Dowództwo Generalne XVII Korpusu z Gdańska. Batalionem rodem z Nowego Portu dowodził mjr landwery Reichhelm. Na początku 1918 r. jednostka została wzmocniona przez pluton lekkich karabinów maszynowych – IMG 08/15, który na stałe zakwaterowano w Mławie. Wspomniane pododdziały tworzyły obsadę komendantur miejscowych, np. szefem *Ortskommandantur Ciechanow* był wspomniany mjr Reichhelm²⁰. Jednocześnie oddelegował on 1 kompanię batalionu „Neufahrwasser” do obsady komendantury miejscowej w Mławie (*Ortskommandantur Mława*). W tej miejscowości przy granicznej stacji kolejowej funkcjonowało kilka instytucji zaplecza wojskowego wymagających ochrony. Należały do nich: polowy urząd prowiantowy (*Feldproviandamt*) w Wólce z piekarnią i rzeźnią, pralnia oficerska, łaźnia wojskowa, zakład odwszawiania i kwarantanny, a także przejściowo oddział budowy telegrafu Brüdern²¹. W gubernatorstwie mławskim pododdziały patrolowały m.in. linię kolejki wąskotorowej z Mławy Wólki do koszar w Przasnyszu oraz położone na obszarze gubernatorstwa stacje i odcinki linii kolejowych z Warszawy do Mławy oraz z Ostrołęki przez Parciaki, Chorzele do niemieckiego Flammbergu (Opaleńca).

Przez całą okupację w przasnyskich koszarach stacjonowały sztab oraz 1 i 4 kompania Batalionu Piechoty Landszturmu „Ratibor” (VI, 18). Jego pozostałe

¹⁹ AGAD, Ces.-Niem. Gen.-Gub. Warsz., 9, Übersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 5. Mai 1918, Warschau 5 V 1918, s. 4.

²⁰ „Deutsche Warschauer Zeitung”, 24 I 1918, Nr. 23, s. nlb.

²¹ „Mławaer Zeitung. Amtliches Organ für den Kreis Mława” [„Gazeta Mławska. Organ Urzędowy dla Powiatu Mławskiego”], 15 XII 1917, Nr. 51, s. 3–4.

kompanie – 2 i 3 pełniły służbę w Rzeszy²². Jednostka została zmobilizowana na rozkaz Zastępczego Dowództwa Generalnego VI Korpusu Wrocław w październiku 1914 r. Skupiała landszturmistów okręgu raciborskiego położonego na Górnym Śląsku. Półbatalionem w Przasnyszu dowodził ppłk Lehmann, pochodzący z Oberhofu w Turyngii. To właśnie on, jako jeden z oficerów najwyższych stopniem w gubernatorstwie, zastępował na stanowisku mławskiego gubernatora gen. von Loosa m.in. podczas urlopu w lipcu 1917 r. Batalion „Ratibor” wystawiał także załogę dla komendantury miejscowej w Chorzelach.

Poza stałymi garnizonami na terenie gubernatorstwa mławskiego doraźnie przebywały różnego rodzaju wojskowe pododdziały zaplecza. Na początku okupacji zakwaterowano w Mławie jednostki kolejowe i robocze zajmujące się naprawą torów Kolei Nadwiślańskiej i przygranicznej infrastruktury stacyjnej. Jednakże nie podlegały one już gubernatorowi mławskiemu ani nawet gen. Beselerowi, tylko 4 Wojskowej Dyrekcji Kolejowej (*Militär-Eisenbahn Direktion Nr. 4*) z siedzibą w Warszawie. Dyrekcja zarządzała liniami kolejowymi na obszarze GGW o łącznej długości ok. 1800 km²³. Natomiast na stacji w Mławie w 1915 r. wykorzystywała do napraw 8 Roboczy Batalion Jeńców Wojennych (*Kriegsgefangenen-Arbeits-Bataillon Nr. 8*)²⁴. Rosjan strzegli wówczas żołnierze z 1 kompanii 20 Zapasowego Batalionu Piechoty Landszturmu „Stralkowo” (VII, 20). Ponadto w Mławie działała 3 Komisja Zakupu Koni (*Pferdeankaufskommission 3*), która podlegała II Inspektoratowi ds. zakupu koni²⁵. W rzeczywistości konie kupowano przymusowo za bezcen lub rekwirowano. Działania te nie tylko pogłębiały ubóstwo wsi, ale także podważały tradycyjny status gospodarza.

Warto zaznaczyć, że na obszarze Gubernatorstwa Wojskowego Mława wiosną 1917 r. stacjonowały pododdziały Legionów Polskich. Po ogłoszeniu Aktu 5 listopada władze austriackie przekazały Legiony do dyspozycji władz niemieckich i Tymczasowej Rady Stanu (TRS). Po wyjeździe z Polesia Wołyńskiego oddziały legionowe pod koniec listopada 1916 r. dotarły w większości na obszar Mazowsza, gdzie zostały odesłane do pocarskich zespołów koszarowych, m.in. 3 i 4 baterię 1 Pułku Artylerii Legionów Polskich zakwaterowano w Ciechanowie²⁶.

²² H. Busche, *Formationsgeschichte der deutschen Infanterie im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, Bd. II, Owschlag 1998, s. 68.

²³ W. Kretzschmann, *Die Wiederherstellung der Eisenbahnen auf dem östlichen Kriegsschauplatz*, Berlin 1925, s. 3.

²⁴ AGAD, Ces.-Niem. Gen.-Gub. Warsz., 4, Übersicht der im Gebiet des General-Gouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen, Warschau 21 I 1916, s. 1.

²⁵ Ibidem, 6, Übersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 19.2.1917, Warschau 19 II 1917, s. 6.

²⁶ Ibidem, 7, Übersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 10. April 1917, Warschau 13 IV 1917, s. 6.

Do zadań komendantur miejscowych w Gubernatorstwie Wojskowym Mława należały organizacja pododdziałów grobownictwa wojennego oraz ponowna przebudowa cmentarzy żołnierzy poległych w walkach w latach 1914–1915. W GGW korzystano wówczas z zaleceń Rady Artystycznej ds. Grobów Poległych, której przewodniczącym w Warszawie był wybitny rzeźbiarz prof. Hermann Kurt Hosaeus (1875–1958). Wytwarzaniem nagrobków i krzyży w gubernatorstwie Mława zajmowały się warsztaty utworzone przy komendanturach (*Kriegergräber-Werkstätten bei den Ortskommandanturen*). Wytwórnice tego typu działały w Mławie, Ciechanowie, Przasnyszu i Chorzeli. W kwietniu 1918 r. zostały zaliczone do przedsięwzięć ważnych z punktu widzenia interesów wojska. W praktyce oznaczało to zaostrzenie dyscypliny pracy wobec robotników cywilnych. Ponadto wszelkie naruszenia prawa miały rozpatrywać sądy wojskowe.

Formalny nadzór nad cmentarzami wojennymi sprawowały gubernatorstwa wojskowe. Jednak rzeczywistą opiekę zlecano wójtom i sołtysom. Z analizy powiatowych dzienników (kreisbatów) wynika, iż gubernatorzy wielokrotnie nakładali na wsie grzywny za niedopilnowanie porządku na cmentarzach lub ich rabunek. W kwietniu 1918 r. gubernator mławski gen. von Heuduck obwieścił:

W ostatnim czasie pomnożyły się wypadki w których groby żołnierzy na niemieckich cmentarzach wojskowych uszkodzone lub zburzone zostały. Gminom przypominam, że jest ich powinnością dbać o to, aby uszkodzenia grobów na cmentarzach [...] nie zachodziły. W przypadkach w których sprawcy nie zostaną wykryci pociągnę do odpowiedzialności i ukarzę jak najsurowiej te gminy, w obwodzie których groby żołnierzy uszkodzone zostaną [...]²⁷.

Bardzo częstą przyczynę zniszczeń stanowiło rozkopywanie mogił i okradanie zwłok żołnierzy, z których zdejmowano wojskowe buty. Skala tego typu kradzieży na całym Mazowszu była znaczna i obejmowała większość gubernatorstw. Świadczyła o ogromnym kryzysie moralnym i gospodarczym. Ówczesna cena pary nowych skórzanych butów osiągała zawrotną wysokość 500 marek. Pilnowanie cmentarzy wojennych powierzono żołnierzom z komendantur miejscowych. Osoby ujęte na gorącym uczynku stawały przed wojskowymi sądami gubernatorstw. Zgodnie z prawem obowiązującym w GGW za świadome zniszczenie mogił mogły one wydawać wyroki do 2 lat ciężkiego więzienia. Nieumyślne uszkodzenie było zagrożone grzywną 1000 marek lub pięciomiesięcznym więzieniem.

25 XI 1917 r. gen. Hans von Beseler wydał rozporządzenie o rekwizycji dzwonoń z kościołów i zborów ewangelickich. Po zdjęciu miały być dostarczone do składnic Centrali Surowców Wojennych. Jednocześnie przestrzegano

²⁷ „Mlawae Zeitung. Amtliches Organ für den Kreis Mława” [„Gazeta Mławska. Organ Urzędowy dla Powiatu Mławskiego”], 27 IV 1918, Nr. 15, s. 1.

parafie, że o ile same nie zdemontują dzwonów, uczynią to specjalne pododdziały wojskowe, tzw. *Glocken-Abbaukommandos*. Komendantury miejscowe formowały je z landszturmistów i najemnych wyrobników. Na terenie powiatu pułtuskiego (Gubernatorstwo Warszawa) został potwierdzony fakt działalności takiego pododdziału w lipcu 1918 r. Składał się on z landszturmistów 6 Batalionu Piechoty Landszturmu „Saarbrücken” (XXI, 14)²⁸. Akcja rekwizycyjna spotkała się z próbą przeciwdziałania i ukrywania dzwonów przez polskie społeczeństwo. Działania te znalazły odzwierciedlenie w groźbie gubernatora mławskiego gen. von Heuducka opublikowanej w maju 1918 r.: „[...] W kilku gminach już aresztowano księży, organistów i członków dozoru kościelnego, ponieważ dzwony kościelne zostały usunięte na stronę. Gdyby zarządzenie to nie wystarczyło do sprowadzenia dzwonów, to nastąpią dalsze przyaresztowania członków gminy, a na gminy nałoży się inne ciężkie kary”²⁹. Udaną akcją przeciwstawienia się grabieży dzwonów podjęli peowiacy w Ciechanowie, choć jej następstwem były brutalne śledztwo i nałożenie na miasto kontrybucji³⁰. Mieszkańców Zakroczymia, którzy ukryli dzwony z miejscowej świątyni, Niemcy osadzili w obozie w Modlinie (*Zivilgefangenenlager Modlin*).

Z dokumentów okupacyjnych wynika, że żołnierze patrolujący obszar gubernatorstwa mławskiego nadużywali broni w stosunku do ludności Mazowsza. Landszturmiści restrykcyjnie traktując przepisy, nie uwzględniali trudnej sytuacji materialnej społeczeństwa okupowanego kraju. Powszechna nędra i głód, złe warunki bytowe zmuszały mieszkańców do łamania rygorystycznych rozporządzeń okupanta. I tak w nocy z 22 na 23 V 1917 r. żołnierze niemieccy zastrzelili Ludwika Faleńskiego z Kosmów koło Ciechanowa, który usiłował przewieźć przez granicę powiatową pięć worków żyta. Należy podkreślić, że z załóg komendantur miejscowych tworzono także doraźne pododdziały rekwizycyjne, które odbierały ludności wiejskiej kontyngenty żywnościowe nakazane przez władze niemieckie. Pod koniec wojny niemieccy żołnierze jeździli po wsiach ze specjalnymi szpicami i poszukiwali w ziemi ukrytych plonów. Wśród mazowieckich chłopów rozpowszechniło się bowiem zjawisko „dołowania”, tj. zakopywania żywności i wymłóconego zboża³¹.

W ostatnim roku okupacji siła wojskowa Gubernatorstwa Wojskowego Mława opierała się przede wszystkim na wspomnianym półbatalionie landszturmu „Ratibor” (VI, 18) z Przasnysza, batalionie „Neufahrwasser” (XVII, 8) z Ciechanowa wraz z pododdziałem lekkich karabinów maszynowych

²⁸ AGAD, Ces.-Niem. Gen.-Gub. Warsz., 3, Abschnitt Pultusk, w: Bericht über Tätigkeit und Zustände im Gouvernementsgebiet für die Zeit vom 1.7.18 bis 25.9.18, Warschau 25 IX 1918, k. 43.

²⁹ „Mławaer Zeitung. Amtliches Organ für den Kreis Mława” [„Gazeta Mławska. Organ Urzędowy dla Powiatu Mławskiego”], 11 V 1918, Nr. 17, s. 1.

³⁰ D. Piotrowicz, *Ciechanów w latach Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Ciechanów 1998, s. 9.

³¹ J. Łukasik, *Samobrona ludności wiejskiej podczas okupacji niemieckiej w latach 1916–1918 i udział wsi w rozbrajaniu Niemców*, „Niepodległość” 1937, t. XV, s. 228.

w Mławie. Część z wymienionych jednostek wzięła udział w działaniach odwetowych przeprowadzonych po głośnej akcji POW w Strzegowie. W połowie października 1918 r. przystąpiono na Mazowszu do wystąpień antyniemieckich, m.in. do ścinania słupów telefonicznych, niszczenia młockarni i tartaków służących okupantowi. W niektórych miejscowościach zaatakowano posterunki niemieckie. 15 X 1918 r. w Strzegowie miejscowa placówka POW uderzyła na miejscowy posterunek żandarmerii (*Gendarmerie Station Strzegowo*). Akcja zakończyła się tragicznie – przyjazdem kompanii interwencyjnej Gubernatorstwa Wojskowego Mława. Zaareztowała ona i brutalnie torturowała osoby podejrzane o udział w zajściu. W rezultacie sąd połowy gubernatorstwa podczas dwóch posiedzeń: 21 i 31 X 1918 r. skazał na karę śmierci przez rozstrzelanie mieszkańców Strzegowa: Bernarda Olszewskiego, Jana Nitowskiego, Czesława Luksa, Jana Flota i Jana Tarłowskiego – syna kowala z Drogiszki³². Wyrok został wykonany. Pozostałym osobom, w wyniku starań ks. Włodzimierza Grochowskiego z Mławy i miejscowych działaczy społecznych, władze niemieckie zamieniły planowaną karę śmierci na więzienie³³. I tak Antoni Dmuchowski ze Strzegowa otrzymał karę 10 lat więzienia, natomiast Władysław Welenz z Konotopy i Bolesław Charzyński z Augustowa zostali skazani na 15 lat pobytu w zakładzie karnym³⁴. Także w Ciechanowie 2 XI 1918 r. z wyroku sądu wojskowego rozstrzelano Stefana Śmietankę, członka sekcji wywiadowczej POW³⁵. Władze niemieckie zarzuciły mu współudział w zamachu 16 X 1918 r. na kierownika ciechanowskiej ekspozytury urzędu policji Filczka.

W przeciwieństwie do gubernatorstwa łomżyńskiego i mławskiego zabezpieczenie militarne gubernatorstwa plockiego poza landszturmem tworzyła wyjątkowo w skali Mazowsza piechota landwery. Była to formacja lepiej wyszkolona niż czwartorzędny landszturm. Służbą w landwerze objęto m.in. mężczyzn w wieku od 32 do 39 lat, którzy mieli już za sobą przeszkolenie wojskowe. W latach 1915–1918 w Płocku stacjonował 1 Batalion Zapasowy 107 Pułku Piechoty Landwery, który został zmobilizowany w Saksonii. Pododdział składał się ze sztabu oraz dwóch kompanii: 2 garnizonowej i 5 polowej, które do Płocka przyjechały z Crimmitschau. Kadre oficerską plockiej landwery tworzyli oficerowie armii saksońskiej. Batalionem dowodził kpt. landwery Dietel pochodzący z Reichenbach im Vogtland³⁶.

Wśród jednostek należących do stałej obsady wojskowej Gubernatorstwa Wojskowego Płock szczególne tradycje bojowe wyróżniały 2 Batalion Piechoty

³² *Amtliches. Bekanntmachung*, „Deutsche Warschauer Zeitung”, 30 X 1918, Nr. 298, s. nlb.

³³ S. Olszewski, *Z działalności POW na terenie pow. ciechanowskiego*, „Kronika Ciechanowska”, 19 III 1931, nr 6, s. 3.

³⁴ *Amtliches. Bekanntmachung*, „Deutsche Warschauer Zeitung”, 6 XI 1918, Nr. 305, s. nlb.

³⁵ *Ibidem*, Nr. 306, s. nlb.

³⁶ AAN, Mikrofilmy obce, M 561/1, Bundesarchiv Militärarchiv, Nachlass Hans Hartwig von Beseler, Adressenverzeichnis der Offiziere, Beamten usw. der Truppen, Behörden, Formationen usw. der ehemaligen General-Gouvernements Warschau, Berlin 10 VIII 1920, s. 9.

Landszturmu „Beuthen” (VI, 2). Jednostka została sformowana w Bytomiu na rozkaz wrocławskiego Zastępczego Dowództwa Generalnego VI Korpusu w listopadzie 1914 r. Walczyła z wojskami rosyjskimi na południowy zachód od Łodzi w składzie Korpusu Breslau. O poległych landszturmistach przypominają dziś nagrobki m.in. na cmentarzu w Żelowie w powiecie bełchatowskim³⁷. W latach 1916–1918 batalion „Beuthen” (VI, 2) stacjonował w Lipnie. Jego dowódcą był oficer rezerwy mjr Wex, sprawujący przed wybuchem wojny funkcję prezesa sądu.

W połowie 1917 r. załogę gubernatorstwa plockiego wzmocnił dodatkowy pododdział piechoty – samodzielna 4 kompania 1 Batalionu Piechoty Landszturmu „Küstrin” (III, 4). Zakwaterowano ją w Płońsku, gdzie tworzyła załogę komendantury miejscowej (*Ortskommandantur Plońsk*). 4 kompania została zmobilizowana w styczniu 1915 r. w Kostrzynie nad Odrą na rozkaz Zastępczego Dowództwa III Korpusu³⁸. Pod koniec 1915 r. zakwaterowano ją w Sierpcu. W połowie 1917 r. trafiła do Płońska, gdzie stacjonowała do chwili odzyskania przez Polskę niepodległości. Około 250-osobowym pododdziałem dowodził wówczas kpt. Meissner. W drugiej połowie 1917 r. załogę wojskową w Płońsku wzmocnił przejściowo także 3 szwadron 19 Oldenburskiego Pułku Dragonów. Jednakże już na początku 1918 r. pułk został odesłany na front zachodni³⁹. Wymienione wyżej pododdziały tworzyły obsadę komendantur miejscowych m.in. w Płońsku, Plocku, Sierpcu, Lipnie, Rypinie, Żurominie. Patrolowały m.in. linię kolejki wąskotorowej wybudowaną przez niemieckich saperów. Początkowo wąskotorówka prowadziła przez Lubicz–Lipno–Sierpc do Raciaża, a następnie została przedłużona przez Płońsk do Nasielska. Okupanci wywozili nią do Rzeszy surowce, głównie drewno i zboże. W maju 1917 r. gubernator plocki płk von Wangenheim zaliczył kolejkę do przedsięwzięciom ważnych z punktu widzenia interesów wojska⁴⁰.

Landszturmiści z komendantur zasilali także niewielkie pododdziały wojskowe rozsyłane po wsiach i majątkach, zajmujące się młócką zarekwirowanego zboża (*Dreschkommando*). Ludność wiejska nazywała ich potocznie „draszkami”. 16 X 1918 r. Dreschkommanda stały się jednym z głównych celów akcji dywersyjnej POW. Zadaniem peowiaków było unieruchomienie lokomobil napędzających młockarnie. W czasie wydarzeń m.in. pod Trzcianką w powiecie lipnowskim zabito dwóch żandarmów niemieckich, a dwóch landszturmistów – „draszków” ze Zbyszewa rozbrojono i puszczono wolno. Wywołało to odwet ze strony niemieckiej, m.in. sąd wojskowy gubernatorstwa plockiego skazał Jana Gniazdowskiego z Turzy Małej, członka Pogotowia Bojowego POW, na karę

³⁷ W Żelowie zachował się nagrobek szeregowego A. Schymury poległego 23 XI 1914 r.

³⁸ H. Busche, op. cit., s. 53.

³⁹ H. Beseler, 8. *Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. Oktober 1917 bis 31 März 1918*, Warschau 13 IV 1918, s. 1.

⁴⁰ „Kreis-Blatt für den Verwaltungsbezirk Lipno (Kreise Lipno u. Rypin)” [„Gazeta Urzędowa Lipnoskiego Zarządu Okręgowego (powiatów Lipno i Rypin)”], 29 VIII 1918, Nr. 118, s. 3.

śmierci, którą wykonano 18 X 1918 r.⁴¹ W następstwie tej akcji mjr Wex, wspomniany dowódca 2 Batalionu Piechoty Landszturmu „Beuthen” (VI, 2), pełniący jednocześnie funkcję dowódcy obszaru zabezpieczenia wewnętrznego Lipno (*Abschnittsführer Lipno*), ogłosił w październiku 1918 r.:

Ostatnie noce używano do wyrządzania umyślnych uszkodzeń przy sieciach telegraficznych i telefonicznych w okręgu. Zakazuję zatem aż do dalszego rozporządzenia publiczności cywilnej okręgu (powiatu lipnowskiego i rypińskiego) wszelkiego ruchu poza obrębem mieszkań i zabudowań od godz. 7-ej wieczorem do godz. 6 z rana. Wszystkie dotychczas udzielone przepustki nocne unieważnia się niniejszem. Wykroczenia będą karane więzieniem do 6 miesięcy, przy uwzględnieniu okoliczności łagodzących grzywną do 10.000 marek⁴².

Należy dodać, że 20 X 1918 r. Niemcy rozstrzelali także Bronisława Michalskiego, peowiaka, który został schwytany z bronią. Ujęto go podczas akcji rozwieszania plakatów nawołujących do zaprzestania dostarczania kontyngentów żywności dla okupanta⁴³. Ostatnie tygodnie okupacji na Mazowszu zapisały się jako okres skrajnego kryzysu gospodarczego. Doprowadził on nie tylko do urzędowej eksploatacji pokrzyw i kasztanów, ale także trzciny wodnej (tzw. sieczka trzcinowa dla koni), a nawet liści z drzew (tzw. siano z drzew liściastych). Za dostarczenie 100 kg wysuszonych liści przewidziano zapłatę w wysokości 4 marek. Punkt ich odbioru utworzono we wrześniu 1918 r. m.in. przy 2 kompanii batalionu „Beuthen” w Lipnie⁴⁴.

Na podobnej zasadzie funkcjonowały komendantury miejscowe w Gubernatorstwie Wojskowym Siedlce. Jedną z nich była komendantura w Mińsku (*Ortskommandantur Minsk*), którą wyróżniał fakt, że do połowy 1917 r. podlegała jej także Milicja Miejska utworzona przez samorząd. Dopiero od 1 VIII 1917 r. zwierzchnictwo nad nią przejęły władze starostwa powiatowego⁴⁵. W latach 1916–1918 podstawową załogę wojskową mińskiej komendantury tworzyła 1 kompania Batalionu Piechoty Landszturmu „Landsberg” (III, 6). Batalion rodem z Gorzowa Wielkopolskiego został zmobilizowany w styczniu 1915 r. Podczas okupacji dowództwo batalionu i pozostałe kompanie stacjonowały w Siedlcach, gdzie zabezpieczały działalność władz gubernatorstwa wojskowego. Dowódcą 1 kompanii w Mińsku był kpt. landwery Kraetzig pochodzący z Berlina⁴⁶. Kancelaria pododdziału mieściła się przy ówczesnej

⁴¹ Jan Gniazdowski został pochowany na cmentarzu w Sierpcu.

⁴² T. Świecki, F. Wybult, *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932, s. 260.

⁴³ Bronisław Michalski (1896–1918) został pochowany w Lipnie.

⁴⁴ *Ogłoszenie dotyczące odstawy suszonego liścia*, „Kreis-Blatt für den Verwaltungsbezirk Lipno (Kreise Lipno u. Rypin)” [„Gazeta Urzędowa Lipnoskiego Zarządu Okręgowego (powiatów Lipno i Rypin)”], 12 IX 1918, Nr. 119, s. 3.

⁴⁵ *Obwieszczenie o milicjantach*, „Kreisblatt für den Kreis Minsk Mazowiecki” [„Gazeta Urzędowa Powiatu Mińskiego Mazowieckiego”], 25 VII 1917, Nr. 68, s. 4.

⁴⁶ AAN, Mikrofilmy obce, M 561/1, Adressenverzeichnis..., s. 23.

ul. Warszawskiej 84⁴⁷. Landszturmiści patrolujący granice miasta i powiatu mińskiego traktowali wschodnie Mazowsze jako obszar podbity. W 1916 r. w „Gazecie Urzędowej Powiatu Nowo-Mińskiego” szef powiatu książe Löwentstein obwieścił m.in.:

W ostatnim czasie natrafiały częstokroć patrole wojskowe na handlarzy, którzy nocą towary przemycali. Ponieważ trzykrotnego wezwania patroli, aby natychmiast stanęli, nie usłuchali, zrobiły patrole wojskowe ze swej broni palnej użytek i zastrzeliły lub poraniły takowych ciężko. Przestrzegam wyraźnie wszystkich mieszkańców przed takim zachowaniem się wobec patroli, ponieważ dostały one surowy nakaz, aby zrobiły z broni niezwłocznie użytek, skoro ich trzykrotnego wezwania do stanięcia ludność nie usłucha⁴⁸.

Do czasu kryzysu przysięgowego w Legionach Polskich, w lipcu 1917 r. żołnierze wspomnianej 1 kompanii batalionu „Landsberg” (III, 6) tworzyli przeciwwagę dla legionowego 2 Pułku Ułanów, który przyjechał do Mińska 28 XI 1916 r. Fantazja ułanów, preradzająca się w prowokacje antyniemieckie, nie raz postawiła landszturmistów w stan alarmu bojowego i zmuszała kompanię do nocnego wymarszu z interwencją. We wspomnieniach legionisty S. Tutaj czytamy o przebiegu jednej z takich akcji po rozbrojeniu niemieckiej wartowni w Mińsku: „Jednak jakiś Niemiec zaalarmował stojącą w mieście kompanię niemiecką i ta, z karabinami maszynowymi i granatami wyruszyła przeciwko nam. Zanosilo się na bitwę o tyle nierówną, że my nie mieliśmy amunicji do swoich karabinów i mogliśmy walczyć tylko na białą broń⁴⁹. Do bitwy nie doszło, a ułani wycofali się do swoich koszar. Jedną z przyczyn narastających konfliktów były wzrastające nastroje antyniemieckie i utracona nadzieja, że legiony staną się kadrą przyszłej armii polskiej.

Ziemie zachodniego Mazowsza kontrolowały władze Gubernatorstwa Wojskowego Grodzisk (Skierniewice). Podstawowymi jednostkami, na których opierała się jego siła militarna, były 2 Batalion Piechoty Landszturmu „Gleiwitz” (VI, 11) oraz 2 Batalion Piechoty Landszturmu „Görlitz” (V, 26). Przez krótki okres wspierał je także Batalion Piechoty Landszturmu „Glatz” (VI, 9) zmobilizowany na początku wojny w Kłodzku. Jednakże w połowie 1916 r. jednostka ta została odesłana z Grodziska na wschód, do Grupy Armii „Linsingen”. Śląski batalion „Gleiwitz” (VI, 11) w latach 1915–1918 stacjonował w Skierniewicach. Jesienią 1914 r. uczestniczył w ciężkich walkach pod Łodzią. We wrześniu 1915 r. został podporządkowany władzom nowo utworzonego Gubernatorstwa Wojskowego Grodzisk, jako pododdział

⁴⁷ „Kreisblatt für den Kreis Minsk Mazowiecki” [„Gazeta Urzędowa Powiatu Mińskiego Mazowieckiego”], 6 XII 1916, Nr. 36, s. 9.

⁴⁸ *Obwieszczenie o przemycaniu*, „Kreisblatt für den Kreis Nowo-Minsk” [„Gazeta Urzędowa Powiatu Nowo-Mińskiego”], 1 IV 1916, Nr. 1, s. 5.

⁴⁹ Cyt. za: W.K. Cygan, *2 Pułk Ułanów Legionów Polskich w Mińsku Mazowieckim (1916–1917)*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2006, z. 14, s. 17.

służby okupacyjnej. Dowodził nim wówczas 60-letni pplk Oskar Schaubert. Będąc w gubernatorstwie jednym z najwyższych rangą oficerów, często zastępował gubernatora Kap-Herra, gdy ten wyjeżdżał w sprawach służbowych. Pułkownik Schaubert zmarł 3 XI 1917 r. wskutek choroby, której nabawił się w czasie operacji łódzkiej⁵⁰. Następnie do końca okupacji batalionem „Gleiwitz” (VI, 11) dowodził kpt. Fürle – oficer piechoty landwery I powołania z Wrocławia⁵¹.

Śląscy landszturmiści, wypełniając restrykcyjnie przepisy, często nie uwzględniali skrajnego ubóstwa ludności gubernatorstwa. Surowo karali nadużycia. Na tym tle dochodziło do aktów użycia broni. Tylko latem 1918 r. odnotowano przypadki brutalnego zastrzelenia lub zranienia mieszkańców przez żołnierzy 2 Batalionu Piechoty Landszturmu „Gleiwitz” (VI, 11). I tak rankiem 13 VII 1918 r. starszy szeregowy z 1 kompanii tej jednostki postrzelił kobietę ze wsi Królowa Wola. Wypadek miał miejsce na porębie leśnej w nadleśnictwie Spała, w której pozyskiwano żywicę. Poręba ta już w sierpniu 1917 r. została zakwalifikowana jako przedsięwzięcie ważne dla interesów wojska i podlegała ochronie żołnierzy landszturmu. Kobieta podejrzana o kradzież żywicy uciekała, nie zatrzymując się na wezwanie wartownika. Co więcej, jak podał gubernator Kap-Herr: „obracając się do gefrajtera robiła mu finfy na nosie, więc gefrajter strzelił do niej trafiając w pierś powyżej serca”⁵². Ranną kobietę przewieziono do szpitala w Tomaszowie. Użycie broni w tak błahej sprawie musiało wywołać oburzenie, gdyż w „Gazecie Urzędowej dla Powiatów Łowickiego i Sochaczewskiego” zmieniono tłumaczenie niemieckiego komunikatu, podając, że „kobieta czując się całkowicie pewną, obróciła się i pokręciła jemu naprzeciw nożem, wystrzelił gefrajter do niej i zranił ją strzałem w pierś nad sercem”⁵³. Kilka tygodni później – 7 VIII 1918 r. dwaj landszturmiści z tej samej 1 kompanii 2 batalionu „Gleiwitz” (VI, 11) zastrzelili Ignacego Zawadzkiego, stolarza z Tomaszowa. Żołnierze tropiąc szmuglerów, patrolowali drogę Lubochnia–Starzyce. Zawadzki jadąc wozem z 15-letnim synem, nie zatrzymał się na ich wezwanie. Szeregowcy oddali zatem strzały za odjeżdżającymi. Okazało się, że zabijając stolarza, udaremniłi próbę przemytu... świnii⁵⁴. Coraz częstsze relacje tego typu świadczyły

⁵⁰ Nekrolog pplk. Oskara Schauberta, „Deutsche Warschauer Zeitung”, 11 XI 1917, Nr. 311, s. nlb.

⁵¹ *Landwehrbezirk I Breslau, w: Rangliste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps. Nach dem Stande vom 6. Mai 1914*, Berlin 1914, s. 914.

⁵² *Ogłoszenie*, „Kreisblatt für den Kreis Skierniewice” [„Tygodnik Urzędowy dla Powiatu Skierniewickiego”], 8 VIII 1918, Nr. 32, s. 1–2.

⁵³ „Kreisblatt für die Kreise Lowicz und Sochaczew” [„Gazeta Urzędowa dla Powiatów Łowickiego i Sochaczewskiego”], 15 VIII 1918, Nr. 33, s. 5–6.

⁵⁴ „Kreisblatt für die Kreise Lowicz und Sochaczew” [„Gazeta Urzędowa dla Powiatów Łowickiego i Sochaczewskiego”], 22 VIII 1918, Nr. 34, s. 8. Nazwisko Ignacego Zawadzkiego było w różnych „kreisblatach” zniekształcane nawet do formy Sowacki.

o tym, iż władze niemieckie w 1918 r. zaostrzały wojskowe środki utrzymania bezpieczeństwa wewnętrznego i zastraszenia mieszkańców GGW.

Należy zaznaczyć, że zdarzały się także przykłady współpracy wojska z ludnością cywilną. Żołnierze z 2 kompanii batalionu „Gleiwitz” (VI, 11) pomogli ochotniczej straży ogniowej w gaszeniu dużego pożaru w Skierniewicach. Wybuchł on 21 VI 1917 r., pochłonął kilka zabudowań i zagrażał całemu miastu. Za akcję ratowniczą zarówno strażakom, jak i żołnierzom oficjalnie podziękował szef powiatu hrabia von Carmer⁵⁵. W marcu 1916 r. komendantura miejscowa w Łowiczu uruchomiła łaźnię z odwszalnią przy ul. Młyńskiej, początkowo dla wojska, a następnie dla ludności cywilnej, co miało poprawić sytuację sanitarną. Rok później wojsko niemieckie przekazało w użytkowanie władzom Łowicza elektrownię przy ul. Podrzecznej.

Kolejną jednostką wojskową, na której opierało się militarne zabezpieczenie gubernatorstwa, był 2 Batalion Piechoty Landszturmu „Görlitz” (V, 26). W latach 1915–1918 stacjonował w Łowiczu. Funkcję jego dowódcy pełnił kpt. Kewisch, a następnie od października 1916 r. kpt./mjr hr. von Roedern. Jednostkę tę zmobilizowano we wrześniu 1914 r. z rozkazu Zastępczego Dowództwa Generalnego V Korpusu Armii (poznańskiego)⁵⁶. Miesiąc później batalion walczył już w składzie Brygady Landszturmu „Rintelen” dowodzonej przez gen. mjr. Wilhelma Friedricha von Rintelena (1855–1938). Bił się na północ od Łowicza w czasie walk odwrotowych 9 Armii spod Warszawy. W październiku 1914 r. w okolicach Kiernozi i Osmolina stracił kilkudziesięciu żołnierzy. Zakwaterowanie batalionu w Łowiczu było więc nieprzypadkowe. Wiązało tradycję bojową jednostki z miejscem zakwaterowania i cmentarzem poległych.

Także landszturmiści ze Zgorzelca surowo egzekwowali rozporządzenia władz okupacyjnych. 6 VIII 1918 r. broni użyli dwaj żołnierze z 4 kompanii. Patrolując granicę wzdłuż Pilicy, napotkali koło wsi Brzeg trzech mężczyzn usiłujących przepłynąć się przez rzekę w zakazanym miejscu. Po nieskutecznym wezwaniu ich do zatrzymania się i wobec próby ucieczki landszturmiści otworzyli ogień. W efekcie zastrzelili syna gospodarza Józefa Saka i zranili Jana Wrzeka. Obaj mężczyźni pochodzili z Gapinina, wsi położonej tuż za rzeką, w gminie Ossa⁵⁷. Brutalne zachowania patroli, nierzadko Ślązaków i Poznaniaków, pogłębiały animozje dzielnicowe. Postawa żołnierzy wywoływała odwet zniewolonego społeczeństwa i stawali się oni ofiarami zamachów. Pod koniec okupacji zdarzały się w GGW przypadki zabicia landszturmistów podczas rekwizycji. Jednak bataliony landszturmu z pododdziałami lekkich

⁵⁵ „Kreisblatt für den Kreis Skierniewice” [„Tygodnik Urzędowy dla Powiatu Skierniewickiego”], 28 VI 1917, Nr. 26, s. 8.

⁵⁶ H. Busche, op. cit., s. 66.

⁵⁷ „Kreisblatt für den Kreis Blonie” [„Dziennik rozporządzeń dla powiatu Błońskiego” (z siedzibą w Grodzisku)], (Sitz Grodzisk) 10 VIII 1918, Nr. 10, s. 8.

karabinów maszynowych były wciąż najważniejszą siłą wojsk okupacyjnych, którą dysponowali gubernatorzy. Pod koniec października 1918 r. gen. Kap-Herr próbował zastraszyć społeczeństwo, podając do wiadomości, że „uczestnicy [...] zebrzań lub pochodów niezezwolonych narażeni będą na niebezpieczeństwo, gdyż wojsko rozpędzając uczestników zrobi użytek ze swej broni”⁵⁸. Jeszcze 4 XI 1918 r. obiecywał, że za doniesienie o planowanym zamachu na infrastrukturę kolejową informatorzy otrzymają nagrodę 500 marek.

Wojska niemieckie prowadziły eksploatację gospodarczą ziem polskich i rekwizycję surowców. Obiektem rabunkowej gospodarki okupanta były rozległe kompleksy leśne. Proceder ten nadzorował m.in. wydział saperów w sztabie GGW (*Abteilung Pi*). Wywóz drewna na potrzeby wojska, kolei i kopalń ułatwiał system polowych kolejek wąskotorowych i tartaków. Ponadto do tego celu formowano specjalne oddziały wojskowe. W Skierniewicach na początku 1917 r. zakwaterowano dowództwo 6 kompanii drwali (*Kommando der Holzfällerkompagnie Nr. 6*), które kierowało wycinką drewna dla Wojskowej Generalnej Dyrekcji Kolejowej⁵⁹. Zapotrzebowanie na podkłady kolejowe, drewno budulcowe i opałowe było ogromne. Prowadziło do trzebieży kompleksów leśnych zarówno prywatnych, jak i rządowych. Podobny system rabunkowej eksploatacji lasu funkcjonował w Puszczy Kampinoskiej. Już wiosną 1916 r. władze okupacyjne ułożyły linię wojskowej kolejki wąskotorowej 600 mm (*Feldbahn*). Poprowadzono ją od przystani nad Wisłą koło Secymina do puszczańskiej osady Polesie. Trukami (leśnymi wózkami kolejowymi) Niemcy wywozili przede wszystkim najgrubsze dłużyce, które na przystani łączyli w tratwy i spławiali Wisłą do Niemiec. W 1918 r. system puszczańskich kolejek rozrósł się do 32 km, liczył 2 parowozy i 20 par wózków do przewozu dłużycy⁶⁰. W wyniku dzikiego wyrębu najbardziej ucierpiał najstarszy drzewostan puszczy.

Należy podkreślić, że w strukturze wojskowej GGW szczególne znaczenie miało zgrupowanie piechoty zapasowej Infanterie Ersatz Truppe Warschau, które sformowano w grudniu 1915 r. w koszarach przy stacji kolejowej Jabłonna (dziś Legionowo)⁶¹. Był to główny ośrodek przygotowujący niemieckich żołnierzy jako uzupełnienie dla pułków walczących na froncie wschodnim. Jednocześnie tworzył on rodzaj wewnętrznego odwodu wojskowego zabezpieczającego działalność gen. Hansa von Beselera. Gubernator miał prawo użycia wojska z Jabłony w sytuacjach kryzysowych. Na stałe w wyszkoleniu znajdowało się tu ok. 8–10 tys. piechoty. Kierowano tu na kilka tygodni żołnierzy wstępnie

⁵⁸ „Kreisblatt für den Kreis Skierniewice” [„Tygodnik Urzędowy dla Powiatu Skierniewickiego”], 24 X 1918, Nr. 42–43, s. 1.

⁵⁹ AGAD, Ces.-Niem. Gen.-Gub. Warsz., 7, Übersicht der im Gebiet des General-Gouvernements Warschau..., s. 2.

⁶⁰ B. Pokropiński, *Sochaczewska kolej wąskotorowa*, Warszawa 2012, s. 7–8.

⁶¹ J. Szczepański, *Jabłonna – Ty morderco mojej młodości! Korespondencja żołnierzy niemieckich z garnizonu Jabłonna 1915–1918*, Legionowo 2015.

już przeszkolonych w batalionach zapasowych w Niemczech. W Jabłonie praktyczne zajęcia prowadzili z nimi podoficerowie frontowi, którzy z powodu ran lub kontuzji nie mogli powrócić do okopów. Zgrupowanie Infanterie Ersatz Truppe Warschau charakteryzowała rozbudowana struktura. Składało się z czterech batalionów piechoty, z których każdy liczył ponad 2 tys. ludzi. Ponadto sformowano tu pododdział szkolny saperów i karabinów maszynowych. Żołnierze przyjeżdżali do Jabłony już umundurowani i uzbrojeni. Rotacja wojska w trzech batalionach w Jabłonie i w jednym w Zegrzu była bardzo duża. W krótkim czasie przygotowywano tu wiele tysięcy uzupełnień, które odsyłano kolejną na front. Przykładowo w ciągu tylko jednego półrocza, od 1 IV do 30 IX 1917 r., w czterech batalionach wyszkolono aż 20 984 żołnierzy dla frontu wschodniego i południowo-wschodniego⁶². Warto dodać, że podobną rolę odvodu wewnętrznego pełniła także Szkoła Strzelania Artylerii Polowej (*Feldartillerie Schießschule Warschau*) utworzona przy dawnym carskim poligonie artyleryjskim w Rembertowie.

Po ponad dwuletnim intensywnym szkoleniu żołnierzy zgrupowanie Infanterie Ersatz Truppe Warschau w Jabłonie i Zegrzu zakończyło działalność. Nastąpiło to w wyniku zawarcia 3 III 1918 r. traktatu pokojowego w Brześciu pomiędzy Rosją Radziecką a Cesarstwem Niemieckim, Austro-Węgierskim, Imperium Osmańskim (Turcja) i Królestwem Bułgarii. Naturalną konsekwencją podpisania traktatu gwarantującego pokój na wschodzie była rezygnacja ze szkolenia uzupełnień wojskowych. Front wschodni faktycznie przestał istnieć. W wyniku postanowień traktatu pokojowego diametralnie zmieniła się sytuacja jeńców wojennych. Na podstawie art. 8 traktatu strony zobowiązały się do ich szybkiego uwolnienia⁶³. Przyjęcie i przystosowanie jeńców niemieckich do nowych warunków życia, często po kilkuletniej niewoli rosyjskiej, było zadaniem skomplikowanym. Przed wyjazdem do Rzeszy musieli oni przejść trzytygodniową kwarantannę. Na rozkaz niemieckiego Naczelnego Dowództwa Wojskowego ośrodki kwarantannowe postanowiono ulokować na obszarze GGW, m.in. w Warszawie: dla podoficerów zawodowych – w Cytadeli (*Quarantänelager für Portepée-Unteroffizier in Warschau*) i dla oficerów – w Łazienkach (*Offiziers-Heimkehrtenlager Lazienki*). Wiosną 1918 r. sztab GGW doszedł do wniosku, że najdogodniejszym ośrodkiem kwarantannowym dla niemieckich szeregowców (*Quarantäneanstalt für deutsche Heimkehrte*) będą zespoły koszarowe w twierdzy Zegrze i Jabłonie. Po opuszczeniu ich przez bataliony Infanterie Ersatz Truppe Warschau i Polską Siłę Zbrojną doskonale nadawały się na przyjęcie byłych jeńców.

⁶² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin [Tajne Archiwum Państwowe Pruskiego Dziedzictwa Kultury w Berlinie], I Hauptabteilung, Rep. 89, Nr. 32466, H. Bessler, 7. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. April 1917 bis 30. September 1917, Warschau 13 X 1917, s. 1.

⁶³ Warunki pokoju z Rosją, „Kurjer Warszawski”, 5 III 1918 (wyd. poranne), nr 64, s. 1.

Dowódcą ośrodka w Zegrzu został mjr landwery Heyn z Poznania, przed wojną radca celny. Jego adiutantem mianowano ppor. Bolesława Morawskiego ze Sztumu⁶⁴. Dwu-, trzytygodniowa kwarantanna miała na celu stopniowe przywrócenie dyscypliny wojskowej – służyła, jak napisał gen. Beseler w sprawozdaniu do cesarza Wilhelma II, odbudowie ciała i ducha. Dużą wagę przykładano do ćwiczeń fizycznych: gimnastyki, gier i zawodów sportowych, które miały poprawić kondycję fizyczną i psychiczną byłych jeńców. Przez pół roku, do 15 IX 1918 r., przez ośrodki odbywania kwarantanny w Zegrzu, Jabłonie oraz Warszawie przeszło prawie 70 tys. oficerów i żołnierzy niemieckich, tureckich, austro-węgierskich i bułgarskich. Była to liczba znacznie przewyższająca stałą obsadę wojsk w GGW. To ogromne przedsięwzięcie organizacyjne udało się władzom GGW przeprowadzić szybko i sprawnie.

Tabela 3. Żołnierze zarejestrowani w obozach kwarantannowych GGW, marzec–wrzesień 1918 r.

	Oficerowie	Szeregowi
Wojska niemieckie	558	65 031
Wojska tureckie	482	3246
Wojska bułgarskie	14	52
Wojska austro-węgierskie	–	102
	1054	68 431

Źródło: H. Beseler, *9. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. April 1918 bis 30. September 1918*, Warschau 13 X 1918, s. 10–11.

Ośrodki kwarantannowe funkcjonowały aż do chwili odzyskania przez Polskę niepodległości, choć już w tym okresie liczba powracających żołnierzy znacznie się zmniejszyła. Z tego powodu ograniczono personel w obozach, m.in. 1 kompanię Bawarskiego Batalionu Piechoty Landszturmu „Speyer” (IIB, 17) odesłano do macierzystego pułku w Grupie Armii „Kijów”.

Zakończenie

Gubernatorzy wojskowi dysponowali rozbudowanymi instytucjami policyjno-wojskowymi, za pomocą których starali się kontrolować aktywność społeczną, gospodarczą i polityczną ludności Mazowsza. W świetle niemieckich sprawozdań sanitarnych na początku listopada 1918 r. okupant w GGW dysponował

⁶⁴ Centralne Archiwum Wojskowe, Akta Personalne kpt. Bolesława Morawskiego, 12844. W sierpniu 1914 r. Morawski został wcielony do armii niemieckiej. Był dwukrotnie ranny na froncie. Dosłużył się stopnia oficera. 15 III 1918 r. podjął służbę w Wydziale Jeńców w sztabie GGW. 1 VI 1918 r. został skierowany do służby w obozie kwarantannowym w Zegrzu, gdzie przebywał cztery miesiące do 3 X 1918 r.

siłą ok. 50 tys. żołnierzy. Dzieleno ich na dwie zasadnicze kategorie. Pierwsza to kv. – *kriegsverwendungsfähig*, obejmująca żołnierzy zdolnych do służby bojowej, która decydowała o realnej sile armii okupacyjnej w GGW. Druga to przeważająca kategoria gv. – *garnisonsverwendungsfähig*. Należeli do niej żołnierze, którzy ze względu na zły stan zdrowia i wiek zostali zakwalifikowani tylko do służby garnizonowej. Były to wojska zaplecza o niskiej wartości liniowej, ale oczywiście uzbrojone. Ich załogi tworzyły obsługę licznych warsztatów, szpitali, stadnin koni wycieńczonych, szpitali koni świerzbowatych, piekarni, magazynów prowiantowych itp. Obsadę bojową, tj. żołnierzy kategorii kv., wystawiało przede wszystkim 35 batalionów landszturmu, a także pododdziały jazdy⁶⁵. Przeważnie rozlokowano je po 2–3 w każdym gubernatorstwie (w Warszawie ok. od 8 do 10). Pełniły one przede wszystkim funkcje policyjno-wartownicze, np. obozu internowanych oficerów legionowych w Beniaminowie w latach 1917–1918 strzegli żołnierze z 2 Batalionu Piechoty Landszturmu „Burg” (IV, 35), Batalionu Piechoty Landszturmu „Donaueschingen” (XIV, 9) i Zapasowego Batalionu Piechoty Landszturmu „Rödelheim” (XVIII, 48)⁶⁶.

Tereny podległe gubernatorom dzielono na mniejsze odcinki wewnętrznej ochrony (*Abschnitt*). Kolejny szczebel kontroli społeczeństwa stanowiły komendantury miejscowe (*Ortskommandantur*), które wyznaczały obsadę stałych wart i patroli. Gubernatorzy byli zwierzchnikami sądów wojskowych wyższego szczebla (*Feldkriegsgericht*), które funkcjonowały niezależnie od cywilnych sądów okręgowych (*Bezirksgericht*). Zajmowały się poważniejszymi przestępstwami kryminalnymi, m.in. napadami rabunkowymi z użyciem broni, a także przestępstwami politycznymi. Wydawały surowe wyroki, często skazywały oskarżonych na karę śmierci. Ponadto przy sztabie każdego z 11 gubernatorstw funkcjonowały rozbudowane służby Centralnego Urzędu Policji. Jego szef, wspomniany kpt. Felix Stitzer, cieszył się zaufaniem gen. Beselera, ale otaczała go opinia oficera wrogiego Polakom. Maria Lubomirska w pamiętniku wspominała: „Von Kries, szef zarządu cywilnego, Nethe szef sztabu i Stützer naczelnik tajnej policji, to hakatyści jawnie i podstępnie na naszą szkodę pracujący”⁶⁷. Oficerowie Z.St. tworząc sieć agenturalnych powiązań, infiltrowali organizacje konspiracyjne, polityczne i ruchy religijne. Ewenementem była także linia kordonu wewnętrznego, stanowiąca wewnętrzną granicę na Mazowszu, którą strzegło wojsko. System przepustek zezwalających na jej przekraczanie umożliwiał nękanie ludności cywilnej rewizjami i rekwizycjami. Aparat represji wspierały dodatkowo sieć placówek żandarmerii oraz Brygada Żandarmerii Polowej w GGW, dowodzona przez gen. mjr. von Versena.

⁶⁵ *Kriegsgliederung des Ostheeres nach dem Stande von Anfang November 1918*, w: *Die Rückführung des Ostheeres*, t. I, Berlin 1936, s. 192.

⁶⁶ AGAD, GGW, 3, Internierungslager Benjaminow, w: Bericht über Tätigkeit und Zustände im Gouvernementsgebiet..., k. 57–58.

⁶⁷ *Pamiętnik księżnej Marii Dzysławowej Lubomirskiej 1914–1918*, do druku przygot. J. Pajewski, Poznań 1997, s. 543.

Z zachowanych źródeł wojskowych wynika, że o losach polityczno-gospodarczych GGW przez całą okupację niemiecką 1915–1918 decydowały władze wojskowe. Precyzując powyższy pogląd, można stwierdzić, że sztab GGW tworzył nadrzędną strukturę w stosunku do niemieckiego Zarządu Cywilnego GGW. Powiększanie przewagi czynników wojskowych nad cywilnymi strukturami politycznymi było zjawiskiem szerszym, nasilającym się także we władzach Rzeszy, czego przykład stanowiły stale rosnące wpływy Naczelnego Dowództwa Wojskowego. W GGW wytyczne sztabu realizowało 11 gubernatorstw wojskowych, a ich zwierzchnicy *de facto* nadzorowali działania administracji lokalnej. W źródłach z epoki odnotowano także wiele przypadków użycia broni przez landszturmistów w stosunku do ludności cywilnej. W związku z powyższym można zaryzykować tezę, że na ziemiach polskich dowództwo niemieckie, a dokładniej sztab GGW utrzymywał rodzaj frontu wewnętrznego, którego główną siłą pozostawał landszturm i który istniał przez całą okupację, nawet po ogłoszeniu Aktu 5 listopada 1916 r. Nie zmieniły tego stanu koncesje na rzecz społeczeństwa polskiego w zakresie oświaty, sądownictwa niższego szczebla czy pewne swobody kulturalne.

Sztab Generalny GGW prowadził przy czynnym udziale pododdziałów wojskowych aktywną i rabunkową eksploatację gospodarczą. Natomiast twór polityczny, jakim było Królestwo Polskie z TRS, miał reglamentowany wpływ na życie społeczne. Dopiero załamanie wewnętrzne w Niemczech oraz wrzenie rewolucyjne radykalnie zmieniły sytuację i osłabiły niemieckie struktury wojskowe. 9 XI 1918 r., pod wpływem wieści o abdykacji cesarza i wybuchu rewolucji w Niemczech, zwierzchnictwo nad częścią jednostek na Mazowszu zaczęły przejmować Rady Żołnierskie (*Soldatenrat*). Pod wpływem zbrojnego nacisku wielu organizacji konspiracyjnych, z POW na czele, proces rozpadu okupacji niemieckiej stawał się nieodwracalny.

Streszczenie

Geneza niemieckich wojskowych struktur okupacyjnych na Mazowszu sięga końca kampanii letniej 1915 r. Po odsunięciu się frontu niemiecko-rosyjskiego na Wschód cesarz Wilhelm II polecił utworzyć 24 VIII 1915 r. Cesarsko-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie (GGW). W pierwszych tygodniach okupacji niemieckie władze podzieliły obszar GGW na 11 mniejszych gubernatorstw wojskowych z dowództwami w Częstochowie, Ciechanowie (13 IV 1916 r. przeniesiono je do Mławy), Grodzisku (od 15 X 1917 r. w Skierniewicach), Kaliszu, Łomży, Łodzi, Łukowie, Siedlcach, Sierpcu (od 20 X 1915 r. w Płocku), Warszawie (bez określenia „wojskowe”) i Włocławku. Sześć spośród nich obejmowało zasięgiem ziemie należące do szeroko rozumianego Mazowsza. Najważniejszą formę wewnętrznego zabezpieczenia wojskowego wszystkich wspomnianych gubernatorstw tworzyły tzw. obszary ochrony wewnętrznej (tzw. *Abschnitt*). Poszczególne gubernatorzy wydzielali zazwyczaj kilka (najczęściej 3–4) takich obszarów, które często pokrywały się z obszarami powiatów. W terenie składały się z komendantur miejscowych (*Ortskommandantur*). Były to ośrodki zabezpieczenia wojskowego niższego szczebla, tworzone najczęściej w mniejszych miastach i większych wsiach

gminnych. Dalej dzieliły się one na stałe posterunki i ruchome patrole. Ich załogi surowo egzekwowały od ludności realizację rozporządzeń władz okupacyjnych. Gubernatorzy sprawując władzę, posługiwali się przede wszystkim batalionami landszturmu, które tworzyły trzon wojsk okupacyjnych. W systemie mobilizacji była to ostatnia, czwarta siła składowa armii niemieckiej po armii czynnej, rezerwie i landwerze. Jako „formacja głębokich rezerw” składała się z żołnierzy najstarszych wiekiem, najczęściej II powołania od 39 do 45 lat, już nienadających się do służby frontowej. W źródłach z epoki odnotowano wiele przypadków użycia broni przez landszturmistów w stosunku do ludności cywilnej. W związku z powyższym można zaryzykować tezę, że na ziemiach polskich dowództwo niemieckie, a dokładniej sztab GGW utrzymywał rodzaj frontu wewnętrznego, którego główną siłą pozostawał landszturm i który istniał przez całą okupację, nawet po ogłoszeniu Aktu 5 listopada 1916 r. Nie zmieniły tego stanu koncesje na rzecz społeczeństwa polskiego w zakresie oświaty, sądownictwa niższego szczebla czy pewne swobody kulturalne. Z zachowanych źródeł wojskowych wynika, że o losach polityczno-gospodarczych Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego przez całą okupację niemiecką 1915–1918 decydowały władze wojskowe. Precyzując powyższy pogląd, można stwierdzić, że Sztab Generalny GGW tworzył nadrzędną strukturę w stosunku do niemieckiego Zarządu Cywilnego GGW. Powiększanie przewagi czynników wojskowych nad cywilnymi strukturami politycznymi było zjawiskiem szerszym, nasilającym się także we władzach Rzeszy, czego przykład stanowiły stale rosnące wpływy Naczelnego Dowództwa Wojskowego.

German Occupation Troops in Mazovia, 1915–1918

The genesis of the German military occupation structures in Mazovia dates back to the summer campaign of 1915. After the German-Russian front was pushed eastwards, on 24 August 1915 Emperor Wilhelm II decided to create the General Government of Warsaw (GGW). During the first weeks of the German occupation the German authorities divided the territory of the GGW into eleven smaller military governments, with commands at Częstochowa, Ciechanów (on 13 April 1916 it was shifted to Mława), Grodzisk (from 15 October 1917 at Skierniewice), Kalisz, Łomża, Łódź, Łuków, Siedlce, Sierpc (from 20 October 1915 at Plock), Warsaw (without the “military” attribute), and Włocławek. Six from among these covered the lands belonging to the province of broadly understood Mazovia. The most important form of internal military protection of these governments was the division into the so-called zones of internal protection (*Abschnitt*); usually, there were three to four such zones, frequently overlapped with the territories of administrative districts, headed by local commands (*Ortskommandantur*). They formed low-level military protection centres, and most often were created in small towns or larger villages. Next, they were divided into permanent posts and mobile patrols that vigorously enforced regulations of the occupying forces. Military governments used *Landsturm* troops that formed the core of the occupation army. In the mobilisation system it was the fourth national military reserve, after the standing army, reserve, and *Landwehr*. As the “formation of the last reserve”, *Landsturm* forces included soldiers of the oldest ages, from 39 to 45, most often of the second draft, who were unsuited for an active service on the front. There were many references to the use of weapons against civilians in contemporary source materials. This justifies us in concluding that in the Polish territories the German General Staff of the General Government of Warsaw maintained a kind of internal war front, with its main force being the *Landsturm* troops, that existed throughout the whole period of occupation, even after the 5th November 1916 Act. This situation was not changed by concessions to the Polish society in the field of education and lower judiciary, or certain cultural liberties. The preserved military sources reveal that the political and economic fate of the General Government of Warsaw was decided by the

military authorities throughout the whole period of German occupation 1915–1918. To be more precise, it could be said that the General Staff of the General Government of Warsaw was superior to the German civilian authorities of the GGW. The increased dominance of the military authorities over the civilian political structures was a broader phenomenon, spreading also through the government of the Reich, as evidenced by growing influence of the Supreme Army Command.

Bibliografia

- Beseler H., *7. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. April 1917 bis 30. September 1917*, Warschau 13 X 1917.
- Beseler H., *8. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. Oktober 1917 bis 31 März 1918*, Warschau 13 IV 1918.
- Beseler H., *9. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. April 1918 bis 30. September 1918*, Warschau 13 X 1918.
- Busche H., *Formationsgeschichte der deutschen Infanterie im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, Owschlag 1998.
- Chmielewski S., *O t.zw. „Berichtach” v. Beselera i v. Kriesa*, „Drogi Polski” 1923, nr 3.
- Cygan W.K., *2 Pułk Ułanów Legionów Polskich w Mińsku Mazowieckim (1916–1917)*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 2006, z. 14.
- Das Generalgouvernement Warschau. Eine Bilderreihe aus der Zeit des Weltkrieges*, Hrsg. Kaiserlich Deutschen Generalgouvernement Warschau, Oldenburg 1918.
- Die Rückführung des Ostheeres*, Bd. I, Berlin 1936.
- Gumiński T., *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, w: *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986.
- Kretzschmann W., *Die Wiederherstellung der Eisenbahnen auf dem östlichen Kriegsschauplatz*, Berlin 1925.
- Łukasik J., *Samobrona ludności wiejskiej podczas okupacji niemieckiej w latach 1916–1918 i udział wsi w rozbrajaniu Niemców*, „Niepodległość” 1937, t. XV.
- Łysoń R., *Udział Polaków w niemieckiej administracji Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego w okresie I wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2011, nr 3.
- Olszewski S., *Z działalności POW na terenie pow. ciechanowskiego*, „Kronika Ciechanowska”, 19 III 1931, nr 6.
- Pamiętnik księżnej Marii Zdzisławowej Lubomirskiej 1914–1918*, do druku przygot. J. Pajewski, Poznań 1997.
- Piotrowicz D., *Ciechanów w latach Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Ciechanów 1998.
- Rangliste der Königlich Preußischen Armee und des XIII. (Königlich Württembergischen) Armeekorps. Nach dem Stande vom 6. Mai 1914*, Berlin 1914.
- Rangliste des aktiven Dienststandes der Königlich Preußischen Armee. Nach dem Stande vom 6. Oktober 1913*, Berlin 1913.
- Stempin A., *General-pułkownik Hans Hartwig von Beseler – generalny gubernator warszawski w latach 1915–1918*, „Dzieje Najnowsze” 2011, nr 3.
- Stojanowski J., *Regestratury b. władz okupacyjnych*, „Przegląd Historyczny” 1928, t. XXVII.
- Szczepański J., *Jabłonna – Ty morderco mojej młodości! Korespondencja żołnierzy niemieckich z garnizonu Jabłonna 1915–1918*, Legionowo 2015.
- Szczepański J., *Landszturm w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918. Formacja głębokich rezerw*, Warszawa 2012.
- Świecki T., Wybult F., *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932.

Biogram: **Jacek Emil Szczepański** – dr hab., historyk wojskowości, muzealnik – kustosz dyplomowany, dyrektor Muzeum Historycznego w Legionowie. Recenzent naukowy „Studiów Mazowieckich” i „Studiów z Dziejów Wojskowości”. Członek Rady Naukowej kwartalnika „Niepodległość i Pamięć”. Zajmuje się problematyką funkcjonowania armii rosyjskiej od końca XIX w. do wybuchu I wojny światowej; militarnymi aspektami okupacji niemieckiej na ziemiach polskich 1915–1918, historią wojsk balonowych II RP. Autor kilkudziesięciu książek i artykułów naukowych. E-mail: jacek.szczepanski@muzeum.legionowo.pl.